

Descartes sorsa Magyarországon

Descartes tanának korai elterjedése Magyarországon gyökere-
sen meghatározta a magyar bölcseleti gondolkozás irányát évszáza-
dokon át. A magyar gondolkozás szinte fenntartás nélkül csatlako-
zott a racionalizmus szelleméhez és a bölcselet kérdéseit azon az
úton igyekezett megoldani, amelyet Descartes annyi határozottsággal
és oly világosan mutatott meg. Attól a pillanattól kezdve, amelyben
Descartes tana meleg otthonra lelt a németalföldi egyetemeken, eze-
ken az egyetemeken tanuló magyar teológusok lelke is megtelt az
új bölcselet szellemével s némelyek halkán, bátortalanul, mások vi-
lágosan és határozottan keltek síkra a racionalizmus tana mellett.
Voltak természetesen nagy számmal olyanok is, akik a teológia
igazságainak védelmében Descartes filozófiája ellen szólottak. A kér-
dés tüzetes vizsgálata nem ide tartozik. Egy tüzetes magyar bölcse-
lettörténetnek volna hálás feladata ennek s az ilyen kérdéseknek
tisztázása, mert ezzel éppen a magyar szellem ismeretének teszünk
nagy szolgálatot. A tény azonban így is tagadhatatlan tény marad.
Descartes fellépése a gondolkozás szabadságának újjászületését je-
lenti Magyarországon is. Ha végigfutunk azokon a németalföldi egye-
temeken készült magyar disputatiokon, amelyeket nagy számmal
különösen az Erdélyi Múzeum könyvtára őrzött meg Kolozsváron,
egyszerre látjuk, hogy immár egészen új világ tárul fel a magyar
lelkek előtt. Az egyik az ok fogalmát veszi félénk vizsgálat alá, a
másik a szubstancia kérdésével küzködik, a harmadik már az aka-
ratszabadság kínzó problémáját szeretné megoldani, ki-ki a neki
adott talentumok szerint, de mindenik azzal a meggyőződéssel, hogy
az új filozófia új erőt, új lehetőségeket, új szellemet jelent. Erede-
tiek-e ezek az elmékedések, vagy csak visszhangjai a holland egye-
temek katedráin hallott fejtegetéseknek? — ez most nem kérdés.
Most az a fontos, hogy az új szellem halló fülekre és kész szívekre
talált. Mindenki új útra akar törni és új szellemben akarja életét
kialakítani, mert immár bizonyossá lett előtte az, hogy a bölcseleti
gondolkozás csak a szabadság levegőjében nőhet igazzá és nagygyá.
Képzeljük el azoknak az epekedő lelkeknek ujjongását, akik bizo-

nyosakká lettek a felől, hogy szabad a kutatás útja és szilárd annak módszere. Ebből az újjongó élményből új élet fakad és új teremtés veszi kezdetét. Ez az új teremtő és a teremtői munkában ujjongó *élmény* Descartes tanának legdrágább ajándéka. Apáczai Cseri Jánosnak nagysága nem abban áll, hogy csendesesen filozófálgat — habár ez a filozófálgatás sem lehetett éppen olyan csendes, minden mástól eltekintve már csak azért sem, mert a „csendesesen filozófálgatót“ Rákóczi fejedelem a templomtornyából való ledobással fenyegette meg. Apáczai Cseri János nagysága abban áll — s ez a nagyság nem avul el soha — hogy lelkének ebből az ujjongó élményéből az egész magyar szellemi életet megtermékenyített és az egész magyarságnak első, öntudatos nevelője lett. Ez a termékenyítő élmény pedig a Descartes tanának gyümölcse. Descartes tana és szelleme volt az a légkör, amelyben Apáczai Cseri János élete formát nyerhetett, kialakulhatott, hogy így kialakulván más életek kialakításának legyen serkentője és útmutatója. Ez az új élet-fakasztó élmény volt Apáczai örök nagyságának forrása, amint ezt jól látta és a maga határozott hangján juttatta kifejezésre Kerkápoly, nem pedig az, hogy a pásztorokat felserdültekre és gyermekekre osztotta vagy az, hogy csendesesen filozófálgatott. Nem, Apáczai ott áll egy hosszú út elején és biztos irányt szab annak.

Descartes tana és szelleme hatja át lelke legmélyéig azt a férfiút is, aki a magyar szellemi életnek egyik legérdekesebb alakja: Apáti Miklós, aki a debreceni főiskoláról megy a híres Poirethez, de különben bejárja tudásvágyát csillapítandó Hollandia egyetemeit és baráti kapcsolatokat köt a kor nagy teológusaival és bölcselőivel. (Jó képet rajzol róla Turóczy József: Magyar Kartézianusok c. értekezése 17. sk. lapjain. Ez a munka különben is jeles szolgálatot tesz a magyar gondolkozás történetének.) Apátit egész lelki alkata arra rendelte, hogy Descartes követője és tanainak dicsőítője legyen. Azt mondhatnók, hogy amíg Apáczai Cseri Jánosnál Descartes tana csak eszköz egy magasabb célnak, a magyar nemzet szellemének emelése érdekében, addig Apáti Descartest, mint bölcselőt, minden külső vonatkozás nélkül, tartja a filozófia és a hősi élet mintaképének. Mindkettő lelkében azonban új élet fáklyáját gyújtja és új világba vezető utakat mutat. E két férfiú életében erősen mutatkozik meg az az igazság, hogy a Descartes sorsa Magyarországon igen hosszú időn keresztül a magyar szellem sorsa.

Apáti munkássága a magyar Descartes-mozgalom történetében különálló helyet foglal el. Nagyra tartja ugyan Descartest, akivel senki filozófus nem mérkőzhetik, de Descartes mellett körültekintő tanulmányokat szentel azoknak is, akik Descartes tanának ellenei, vagy tanainak szellemében annak továbbfejtői. Ebben a tekintetben különös figyelmet érdemel Spinoza hatása. Természetes, hogy az ateistának kikiáltott Spinoza Apátinál sem talál kegyelemre, de azt hiszem, hogy a szabad akarat problémájának tüzetes kifejtésére és

értékelésére Spinoza könyve ösztönzi. Főművét, a *Vita Triumphantis* érdemes volna ebből a szempontból tüzetes és részletes elemzés tárgyává tenni. A boldogság és a szabadság fogalma éppen olyan szorosán van egybekötve Apátinál, mint Spinozánál, de persze Spinozánál a szabadság fogalma tökéletesen más, mint az Apáti művében. Igaz, másfelől a sztoikus bölcelet is erős nyomokat hagy Apáti felfogásán, de ez a sztoikus hatás ama kor egész szellemének lényeges meghatározója és formálója. A Montaigne és Charron tanításában éppen úgy érvényesül, mint a Descartesében és Spinozáéban. Éppen a szabadság és a boldogság problémája az, amely egyenesen a sztoicizmus problématikájából kerül bele főként a francia etikába, hogy ott minden gyakorlati életfolytatásra vezető kalauzban a középponti helyet foglalja el. Ugy kell sejtenuünk, hogy Sepsí Csombor Mátyás immár — úgy látszik — elveszett művében is, az Udvari Scholában, a Descartes tana mellett ez a divatos sztoicizmus nyer kifejezést. Itt Descartes sorsa a gyakorlati irányú sztoicizmussal van egybekötve nemcsak a külföldön, hanem hazánkban is. Egy megírandó magyar filozófiatörténet annak is nagy hasznát venné, ha nem gyors babérokra törő, hanem alázatos és türelmes munkára kész fiatal bölcselőink a sztoicizmusnak ezt az érvényesülését pontos munkában mutatnák ki és bizonyítanák. A magyar szellemtörténetnek ez az egyik legszebb fejezete lenne. Fényesség esne belőle a magyar protestáns irodalom történetére is, amely Descartes óta az európai filozófia minden mozdulatát megérezte.

Descartes bölcelete tehát kétségtelenül szabadabb gondolkozásra kapatta a magyar elméket és a filozófiai problémák tisztázásánk szükségérzetét élenkítette egy olyan korban, amely különben a teológiai orthodoxia szoros kötelekeit letépni nem mindig sikerrel igyekezett. A filozófiai kérdésekkel való foglalkozás azután mind nagyobb mértékben sarkalt a dolgok és ismeretek végső összefüggésének, az emberi szellem belső alkatának kutatására. Semmiképpen nem lekicsinyelendő tehát az a munka, amelyet pl. Apáczai Csere János végzett akkor, amikor a kolozsvári kollégiumban tartott egyetemi színvonalon mozgó előadásaiban Descartes rendszere alapján az egész bölcelet mezejét bejárta hallgatóival. Ilyenmő előadásainak pontos és világos jegyzetét a kolozsvári kollégium gazdag kéziratára őrzi. Kiadása a M. Tud. Akadémiának elsőrangú kötelessége lenne. Ezen a jegyzeten keresztül egy régi magyar iskola szellemébe is pompás betekintést nyernénk s szemügyre vehetnők, hogy a nagy francia bölcselő felfogása és szelleme milyen formában lett kincsévé azoknak a hallgatóknak, akik a kolozsvári kollégiumban szereztek meg magasabb műveltségüket. Ismerőssé válna előttünk az a szellem, amelyben Bethlen Miklós lelki alkata egészen európai színvonalra érik: egyfelől a gondolkozás egész szabadságával merül el a filozófia, elsősorban Descartes tanulmányozásába s nem áll idegenül semmi előtt, ami problémát rejt magában, de másfelől vallásos hité-

ben egy pillanatig sem tántorodik meg, pedig nem lázad fel Descartes azon tétele ellen, hogy mindenben kételkedni kell egyszer, még az Isten létezésében is. Az Apáczaiból kiáramló önálló és szabad szellem teszi ezt a nagy államférfiút igazán autonóm és tömör személységgé, aki bátran néz szemébe minden kérdésnek, hogy azzal szemben vagy a mellett maga erejéből foglaljon állást. Nagy kár, hogy Bethlen Miklós élet- és világfelfogása éppen ebből a szempontból nem részesült kellő figyelemben sem a történet, sem a bölcsélet, sem a teológia részéről.

Descartes tana és szelleme azonban nemcsak a magyar teológiai és bölcséleti gondolkozást alakítja és élteti, hanem a természettudományi műveltség terjedésében és a magyar természettudományi szemlélet keletkezésében is nagy szerepet visz. Éppen, mint a nyugati államokban: Descartes sorsa külföldön és Magyarországon egyformán alakul. Ha a magyar természettudományok kifejlésének történetét egyszer valaki, elszánt magyar ember, megírja s akad is valaki, aki kiadja, ebben a történetben igen előkelő helyet foglal majd el Descartes tana és szelleme. Mi itt egyetlen magyar természettudós munkásságára szeretnénk reámutatni. Vásárhelyi Tőke István ez a férfiú, aki a nagyenyedi főiskolán működött, mint a filozófia és matematika „professor ordinarius“-a. Műve 1736-ban jelent meg *Institutiones Philosophiae naturalis dogmatico-experimentalis c. alatt*. Ebben a könyvben Vásárhelyi Tőke István a fizikai igazságokat adja elő, még pedig megfigyelésekkel és kísérletekkel illusztrálva akként, hogy a kísérletek a könyvhöz csatolt rézmetszetű táblákra ábrázolva vannak. Tudomásunk szerint ezeket a metszeteket a főiskola tanítványai készítették a tanár rajzai alapján, amiként a főiskola egyik hallgatójának, Borsai Pálnak kezéből került ki az a rézmetszet is, amely a könyv előlapját díszíti. Ezt a képet is maga Vásárhelyi Tőke készítette. A kép baloldalán a *Ratio* jelenik meg egy tógás férfiú alakjában; a jobboldalán pedig az *Experientia* egy már inkább nyugateurópai öltözetet viselő tudós férfiú képében, aki fizikai eszközei között állva, éppen távcsővel vizsgálja az eget.

Ez az előkép valóban jó szimbólum. Vásárhelyi Tőke István ugyanis a kálvinista teológiai gondolkozást, a filozófiai szellemet és a helyes tapasztalatot igyekezik magasabb egységre hozni a maga igen világos és szabatos művében. Világosan kijelenti, hogy elvek tekintetében a „nagyeszű és összehasonlíthatatlan“ Descartest követi; de nem ismeretlenek előtte sem Newton, sem Leibnitz művei, sőt a fizikai jelenségek némely magyarázatában egyenesen a Newton művét követi, a Leibnitz harmónia praestabilitáját pedig a test és a lélek összefüggésére nézve nem fogadja el. Ismeri a Malebranche tanát is a lélek és test összefüggésére, de határozottan visszautasítja. Általában Vásárhelyi jól ismeri a vonatkozó véleményeket; azokat óvatos kritikával fogadja, ahol kell és lehet egybevetni, a kálvini

teológia tanaival szembesíti, magyarázza, világosítja, elemzi azokat, de tekintettel könyve céljára — tanítványai részére készült vezérfonalul — egy kissé mindig szűkszavúan, Descartes tanának alapfogalmaihoz azonban mindvégig hű marad s nem egyszer éppen tekintély-érvül használja a Descartes nevét. Okfejtései határozottak és világosak; ahol lehet és eszközei megengedik, a magyarázott természeti jelenségeket kísérletekkel illusztrálja. A színekről pl. 11 lapon át tanít és tanítását 32 kísérlettel világítja meg, amely kísérleteket szóban is előad és a mellékelt táblákon képből is bemutat. Ekként igyekezett elérni célját: a theoriát a gyakorlattal, a dogmatikus filozófiát a kísérletivel egyesíteni. Mert — úgymond, — a fizikai dolgokban nem elégséges csupán az ész, hanem kell a test szemével is vizsgálnunk. Ész és tapasztalat, — ez a kettő az igazi tanító.

Egészen bizonyosan tudjuk, hogy Vásárhelyi példája nem egyedülálló a magyar természettudomány történetében. Orvosaink és természettudósaink, amint ezt a reánkmaradt egyetemi disputatiók is mutatják, nagy szeretettel fordultak filozófusok és elsősorban Descartes és követői műveihez, amelyekből sokszor nemcsak az egyes tanokat, hanem e tanokat fakasztó szellemet is a maguk kincsévé tették. A filozófiával átszőtt természettudomány pedig a hallgatók lelkének kialakítását egy magasabb szempont érvényesítése által művelte s ekként Descartes szelleme a természettudományok révén is a magyar szellemiség egyik döntő kialakítója lön.

Ha arról beszélünk hát, hogy vajjon mi volt sorsa Descartes tanának nálunk, azt kell mindig előtérbe állítanunk, hogy az ő tana és szelleme lett forrása a magyarság modern szellemi kialakulásának; ha nem is egyetlen forrása — ami természetes — de kétségen kívül egyik legéletteljesebb és leggazdagabban ömlő forrása. Ebből a szempontból tekintve a dolgot, mindazok a férfiak, akik Descartes szellemében tanítottak, méltán tartanak igényt arra a tiszteletre és hála, amellyel egy öntudatos nemzet adózik azoknak, akik életének kialakításában az első kemény, elszánt, döntő lépéseket megtették. De adása nemzetünk Descartes bölcséletének, amely belső erővé, tápláló eledellé lett századok folyamán.

Bartók György